

“समग्र आणि नवीन शैक्षणिक धोरण” – एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रा. डॉ. गायत्री गजानन कुकडे

सहायक प्राध्यापक, (वाणिज्य विभाग),
राणी इंदिराबाई भोसले महाविद्यालय, कुही,
नागपूर.

मोबाईल नं. – ८४४६०००५०६

Email Id - gayatri_062@rediff.com

सारांश :

शिक्षण ही अशी प्रक्रिया आहे जिथे प्रत्येक व्यक्ती त्याच्या क्षमतेनुसार आणि आवडीनुसार गोष्टी शिकते. कारण प्रत्येक मुलांमध्ये सामर्थ्य, व्यक्तिमत्व, आंतरिक प्रतिभा आणि क्षमता यासारखे स्वतःचे वेगळे गुण असतात. या अनोख्या गुणवत्तेसाठी विद्यार्थ्यांना क्रियाकलाप आधारित अभ्यासक्रमाची रचना करणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रम हा मुलांच्या विकासाचा आणि शिकविण्याच्या प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. बालविकास हा शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. या परिस्थितीत जेव्हा आपण पुढे पाहतो तेव्हा स्पर्धेची पातळी दिवसेंदिवस वाढत आहे. या हेतूने, आम्ही शाळा आणि महाविद्यालयाच्या आतील आणि बाहेरील मुलांच्या अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित करत आहोत. अभ्यासक्रमाची सर्वात महत्त्वाची गरज म्हणजे विषयानुसार आवश्यक भाग कमी करणे आणि अध्यापनशास्त्राच्या आशयामध्ये गंभीर विचारांसाठी विस्तृत जागा निर्माण करणे, अभ्यासक्रम हा एकूणच शोध आणि चर्चेवर आधारित असावा याची खात्री करणे. हे अभ्यासक्रमाचे नियम आणि पैलू फक्त एकाच शब्दाची पूर्तता करतात तो म्हणजे सर्वांगीण विकास. सर्वांगीण विकास म्हणजे व्यक्तीचा सामाजिक, भावनिक, शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक विकास. शिक्षणातील सर्वांगीण विकास म्हणजे मुलांच्या सर्वांगीण विकासावर विविध मार्गांनी पैलूंवर लक्ष केंद्रित करणे. सर्वांगीण विकासामुळे प्रत्येक कामात आत्मविश्वास, आत्म-जागरूकता आणि जबाबदारीची चांगली जाणीव वाढते. वेळ विकास प्रक्रिया विद्यार्थ्यांमध्ये मजबूत गंभीर विचार क्षमता आणि समस्या सोडवण्याच्या दृष्टिकोन विकसित करण्यात मदत करेल. सर्वांगीण विकास हा अध्यापनातील एक व्यापक दृष्टीकोन आहे ज्याचा उद्देश मानवी मेंदूमध्ये अनेक क्षमता विकसित करणे आहे. हा विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक, सामाजिक विकासाचा विकास आहे आणि उच्च क्रमाच्या कौशल्य सुधारणेसह शिकण्याच्या शैलीला चालना देतो. सर्वांगीण विकास म्हणजे विविध क्षेत्रांतील विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचे शैक्षणिक माडेल वाढवणे आणि शिक्षकांच्या धोरणांना सक्षम बनवणे. त्याचे फायदे शिक्षणाचा स्तर वाढवण्यास मदत करतात आणि हे मानक राष्ट्र उभारणीच्या साध्य प्रक्रियेला बळकटी देतील.

कीवर्ड: होलिस्टिक डेव्हलपमेंट, NEP २०२०, होलिस्टिक अप्रोच, समग्र विकास.

प्रस्तवना :

शिक्षणाकडे सर्वांगीण दृष्टीकोन शिकणार्याची जीवनातील आव्हाने स्वीकारण्याची, स्वतःची समज निर्माण करण्याची आणि त्याच्या चुकांमधून शिकण्याची सामाजिक आणि शैक्षणिक परिपक्वता विकसित करते. समग्र शिक्षण विद्यार्थ्याला आयुष्यभर शिकण्यासाठी तयार करते. शैक्षणिक लक्ष केंद्रित जीवन कौशल्ये, वृत्ती

आणि वैयक्तिक जागरूकता याकडे वळते ज्याची विद्यार्थ्यांला जटिल जगात आवश्यकता असेल. शिक्षणाचा समग्र दृष्टीकोन सामाजिक—भावनिक समज विकसित करतो आणि आव्हानांना तोंड देण्याची संधी प्रदान करतो. शिक्षण धोरण २०२० मध्ये असे म्हटले आहे की, शिक्षण सिद्धांतावर आधारित नसून व्यावहारिक शिक्षणावर भर द्यावा. दर्जेदार शिक्षण ही समाजाची गरज असून लिंगभेद, जात, इतर गोष्टी शिक्षणाचा भाग नाहीत. NEP २०२० मध्ये, सर्वांगीण शिक्षण म्हणजे संज्ञानात्मक, भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक अशा सर्व दृष्टीकोनातून मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास होय. NEP २०२० विविध विषयांना सर्जनशीलपणे एकत्रित करणार्या लवचिक अभ्यासक्रमाद्वारे हे मॉडेल बदलेल. शिकणारा भाषांमधून निवड करण्यास सक्षम असेल आणि उपयोजित विज्ञान, गणित, मानविकी अभ्यास आणि कला यांच्याशी समाकलित करू शकेल. NEP २०२० शिक्षणाला आकार देण्यासाठी परिवर्तनात्मक कल्पना ठेवले आहेत. आपल्या शिक्षण व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी शिक्षक आहेत आणि या शिक्षण पद्धतीचे यश. शिक्षण हे शिकण्याचे स्रोत आहे जिथे शिकण्याच्या क्षमतेवर विचारमंथन करण्यासाठी शिक्षक हा प्रमुख घटक आहे. जेव्हा ते व्यावहारिक सह सिद्धांत आधारित शिक्षणाच्या वास्तविक शिक्षण पद्धतीशी एकत्रित केले जाईल, तेव्हा त्याचा शिक्षण प्रणालीला खूप फायदा होईल.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

- NEP २०२० द्वारे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास तपासणे.
- शैक्षणिक दर्जा आणि गुणवत्ता वाढीच्या संदर्भात मूल्यमापन करणे.
- विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक गुणवत्तेवर प्रकाश टाकणे.
- अभ्यासातून निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न करणे.
- उत्तम नागरिक घडविण्याची छम्ट ची उपयुक्तता तपासणे.

संशोधनाची गृहितके :

- NEP २०२० द्वारे विद्यार्थ्यांचा समग्र विकास होतो.
- शैक्षणिक दर्जा आणि उच्च गुणवत्ता टिकविणे शक्य आहे.
- देशाचा उत्तम नागरिक बनवून विद्यार्थ्यांमध्ये सर्वस्व त्याग करण्याची भावना छम्ट २०२० मुळे निर्माण होते.
- सुदृढ शरीरात सुदृढ मन नांदते ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये वाढीस लागते.

समग्र विकासाची संकल्पना :

आजच्या वेगवान तंत्रज्ञानाच्या जगात पुढे जाण्यासाठी, लोकांना अनेक कौशल्ये आणि सर्जनशील विचार करण्याची क्षमता आवश्यक आहे. आजच्या डिजिटल जगात जीवन खूप वेगवान झाले आहे आणि ते पूर्णपणे तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षण पद्धतीवर अवलंबून आहे. शाळेतील अनेक क्रियाकलापांसाठी आवश्यक असलेली अनेक कौशल्ये (अभ्यासक्रम आणि सह—अभ्यासक्रम उपक्रम) सर्वांगीण शिक्षण हे मुलांना अधिक नैसर्गिक आणि आकर्षक पद्धतीने शिकवले जाऊ शकते या कल्पनेवर आधारित आहे. शालेय विषयांचे वर्गीकरण करण्याऐवजी, वेळेचा दृष्टीकोन मुलांना त्यांच्या शैक्षणिक शिक्षणाचा भावनिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणाचा पाया म्हणून उपयोग करण्यास सक्षम बनवण्याचा प्रयत्न करतो.

समग्र दृष्टिकोनाचे महत्व :

एक समग्र दृष्टीकोन विद्यार्थ्याला सैद्धांतिक आणि व्यावहारिकदृष्ट्या विषय शिकण्यास प्रेरित करतो. समग्र दृष्टीकोन जिज्ञासा विकसित करण्यासाठी उपयुक्त आहे आणि विषयाला नैसर्गिक, सर्जनशील आणि व्यावहारिक पद्धतीने संकल्पना शिकण्यास आणि समजून घेण्यास अनुमती देतो. यामुळे त्यांची कौशल्येही विकसित होतात आणि शालेय उपक्रमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्याचा त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत वाढ होईल आणि ते त्यांचा मार्ग शोधतील आणि वास्तविक जगाच्या वस्तुस्थितीमधील शिक्षणामधील त्यांचा पूल जोडतील. त्यांची सर्जनशील कौशल्ये त्यांना वेगवेगळ्या दिशेने समस्या सोडवण्यास मदत करतात. समग्र दृष्टीकोन शिक्षण आणि मन, शरीर आणि आत्मा यांच्या विकासाच्या प्रक्रियेला आशीर्वाद देतो.

समग्रतेची वैशिष्ट्ये :

- हे एक आश्वासक आणि सकारात्मक वातावरण आहे जे विद्यार्थ्यांना कसे शिकायचे आणि काय शिकायचे याचे शिक्षण देते.
- तुम्हाला तुमचे ज्ञान एक्सप्लोर करण्यासाठी आणि स्व-दिग्दर्शनासाठी प्रश्न उपस्थित करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी.
- त्यांची उर्जा, स्वारस्य, आवड, ज्ञान आणि करिअरच्या ध्येय सेटिंगमध्ये मिळवलेले यश देखील एक्सप्लोर करण्यासाठी.
- सामग्री—आधारित शिक्षणापासून अनुभवात्मक शिक्षणापर्यंत शिक्षणातील प्रतिमान बदलणे.
- निरोगी शिक्षण वातावरण आणि विद्यार्थ्यांच्या सहभागासाठी उपयुक्त तंत्रे आणि धोरणे.
- क्षमता, शिक्षकांची दक्षता, विद्यार्थ्यांची पूर्व चाचणी, अध्यापनशास्त्राचे प्रायोगिक शिक्षण, लवचिक अभ्यासक्रम, चांगले आणि सकारात्मक पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असणे आवश्यक आहे.

बौद्धिक क्षमता विकास :

याला संज्ञानात्मक क्षमता असेही म्हणतात. बौद्धिक क्षमता म्हणजे सर्वांगीण विकासासाठी माहिती आणि ज्ञान मिळते. बौद्धिक विकास म्हणजे शिकण्याची कौशल्ये वाढवणे. या वातावरणात टिकून राहण्यासाठी मुले त्यांच्या मनातील विचार, कल्पना आणि मतांचा कसा वापर करतात याचा समावेश या प्रक्रियेत होतो. बौद्धिक विकासात भाषेचा फार मोठा वाटा असतो. ही मुलाची शिकण्याची, विचार करण्याची, कल्पना करण्याची, जगातील कल्पना प्रतिबिंबित करण्याची आणि विकसित करण्याची क्षमता आहे. या क्षमतेद्वारे मुले आवश्यक क्षेत्रात त्यांची समस्या सोडवू शकतात. जे आवश्यकतेनुसार विशिष्ट क्षेत्रात मेंदू आणि विचार व्यवस्थित करण्यासाठी खूप महत्वाचे आहे.

शारीरिक क्षमता आणि समग्र विकास :

शारीरिक विकास हे मोटर कौशल्य क्रियाकलापांशी संबंधित आहे उदाहरणार्थ चढणे, चालणे, धावणे, ढकलणे, खेचणे या कौशल्यांमध्ये स्नायूंचे समन्वय समाविष्ट आहे आणि सायकोमोटर डोमेन देखील या क्रियाकलापांद्वारे सर्वांगीण विकासाशी संबंधित आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असते याचा अर्थ तो मानसिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असतो. जेव्हा मूल शारीरिकदृष्ट्या विकसित होते तेव्हा तो नवीन विचार शिकतो, व्यावहारिक ज्ञानाचा आनंद घेतो आणि नवीन परिस्थिती उत्साहाने पाहतो. शाळाधकॉलेजमध्ये दररोज योग, व्यायाम आणि खेळ यासारखी शारीरिक क्रिया अनिवार्य आहे. शारीरिकदृष्ट्या निरोगी मुले अतिशय

मजबूत आणि आत्मविश्वासाने कामगिरी करतात कारण त्यांच्याकडे कोणत्याही समस्याग्रस्त परिस्थितीत शिकण्यासाठी, समजून घेण्यासाठी आणि वापरण्यासाठी पुरेशी ऊर्जा असते. मुलाचा सर्वांगीण विकास हा शिक्षणामध्ये खूप महत्त्वाचा आहे आणि या विकास प्रक्रियेत शारीरिक विकास खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतो. मेंदूच्या क्षमतेचा विकास: मेंदूचे पोषण आणि योग्य काळजी हे निरोगी मेंदूचे लक्षण आहे. निरोगी मन ही यशाची गुरुकिल्ली आहे आणि ते प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या करिअरमध्ये संधी प्रदान करते. स्थिर आणि निरोगी मन कामाच्या ठिकाणी महत्त्वाची भूमिका बजावते. मनाची क्षमता तार्किक आणि तर्कसंगत क्षेत्रात आत्मविश्वास वाढवते जिथे शिकणारे कोणत्याही व्यवसायाच्या जगात त्यांची गुणवत्ता आणि स्मार्टनेस वाढवू शकतात. त्यांच्या कल्पनाशक्ती आणि विचार प्रक्रियेद्वारे कोणत्याही सामग्रीची संकल्पनात्मक चौकट सुधारण्याची मनाची क्षमता. मनाच्या चांगल्या आणि सकारात्मक प्रतिसादासाठी माइंडफुलनेस क्रियाकलाप आणि सकारात्मक वातावरणासाठी अधिक सराव आवश्यक आहे. शालेय किंवा महाविद्यालयीन वातावरण ताणतणाव आणि शिक्षणात ओझेमुक्त करा आणि विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात आदरयुक्त संबंध प्रस्थापित करा.

भावनिक क्षमता विकासाचे मूल्यमापन :

यात त्यांच्या भावना, आणि त्यांच्या स्वतःच्या क्रियाकलापांची काळजी घेणे आणि या भावनांनी केलेल्या कृतींचा समावेश आहे. यासाठी सामुदायिक सहभाग आणि जागरूकता कार्यक्रमांचा एक भाग म्हणून सामाजिक उपक्रम आणणे आणि अनुभवाचे निरीक्षण करणे आणि मनाच्या भावनिक बाजूंसाठी त्याचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. या कृत्यांचा सामना करण्यास शिका आणि सकारात्मक नातेसंबंध, सकारात्मक वर्तन अभिप्रायाच्या जवळ जा. या सकारात्मक वर्तणुकीमुळे त्यांचा त्यांच्या कामावरचा आत्मविश्वास आणि विश्वास निर्माण होतो आणि हा सर्वांगीण विकासाचा एक भाग आहे. आजच्या परिस्थितीत आपण पाहतो की तरुणांमध्ये पश्चात्ताप कमी होत आहे, रागाची पातळी वाढत आहे, रागावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आत्म-शिस्त अत्यंत आवश्यक आहे आणि सामाजिक विकासासाठी त्यांना त्यांच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यास शिकवणे आवश्यक आहे. नैराश्य, ताणतणाव व्यवस्थापन हे घटक चांगल्या सामाजिक विकासास कारणीभूत असून त्यांचे व्यवस्थापन केवळ शिक्षणातूनच शक्य आहे.

सामाजिक क्षमता विकास आणि उच्च शिक्षण :

विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक, आध्यात्मिक, सौंदर्यात्मक आणि नैतिक मूल्ये विकसित करण्यासाठी सामाजिक विकास हा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग आहे. प्रत्येक व्यक्ती हा समाजाचा घटक असून या समाजासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी चांगले नागरिक घडवण्याची गरज आहे. या विकासामुळे आम्ही देशाच्या प्रतिष्ठेसाठी आणि भारताचे उत्पन्न आणि दर्जा वाढविण्यासाठी युवा शक्ती आणि सामर्थ्य निर्माण करत आहोत. चांगला विद्यार्थी हा चांगला नागरिक असतो. सर्वांगीण विकासात, देशाच्या शिक्षण आणि अर्थव्यवस्थेच्या विकासात सामाजिक विकासाची भूमिका महत्त्वाची असते. समाजात राष्ट्रासाठी जगणे आणि मूल्यांसाठी जगणे महत्त्वाचे आहे.

सर्वांगीण विकासाची उपयुक्तता :

शिक्षणाच्या सुरुवातीला आपण नेहमी मुलाच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करतो. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि वर्तमान काळातील बाल विकासासाठी विद्यार्थ्यांना विविध उपक्रमांद्वारे नवीन गोष्टी शिकण्यास सक्षम करणे आवश्यक आहे. शिक्षणातील अभ्यासक्रमाच्या सर्व पैलूंमध्ये विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग म्हणजे शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेच्या गुणवत्तेत वाढ सुनिश्चित करणे. मुलांना त्यांच्या क्षमतेनुसार ताकद दिली

पाहिजे. तुमची कमकुवत कौशल्ये शोधण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी तसेच बळकट करण्यासाठी संधी प्रदान करणे आवश्यक आहे. शिकणे ही गोष्टी एकत्र शिकण्याची प्रक्रिया आहे आणि ती शिकण्याच्या इतर भागांशी जोडलेली आहे जसे की ते काय पाहतात, ते काय पाहतात आणि काय ऐकतात. अध्यापन—शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षक त्यांची दृकश्राव्य धारणा, भाषा जागरूकता आणि प्रवीणता, उत्तम मोटर कौशल्ये, लिस टेस्ट आणि प्रतिसाद कौशल्ये, कामाकडे लक्ष आणि लक्ष सुधारू शकतात. शैक्षणिक कौशल्ये केवळ सामाजिक, शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक समर्थनाद्वारे विकसित केली जातात. आपल्या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यास आणि सुरक्षित ठेवण्यास शिकण्यासाठी सामाजिक भावनिक कौशल्ये खूप महत्त्वाची आहेत. तुमच्या भावना चांगल्या, सकारात्मक आणि निरोगी मार्गाने योग्य ठिकाणी व्यक्त करा. मुलांना त्यांच्या क्षमतांनुसार त्यांची शक्ती शोधण्याची आणि विकसित करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे तसेच त्यांची कमकुवत कौशल्ये मजबूत करणे आवश्यक आहे.

सर्वांगीण विकासाचे निर्देशक :

स्वयं—शिस्त, स्वयं—कार्यक्षमता, स्वयं—नियमन, स्वावलंबन हे सर्वांगीण विकासाचे सर्वात प्रमुख आणि महत्त्वाचे पूर्वसूचक आहेत. जर आपल्याला शिक्षणाचा स्तर वाढवायचा असेल तर आपल्याला एकूण निर्देशकासाठी या प्रमुख घटकांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

समग्र विकासासाठी धोरणे :

● **टीम लर्निंग** — हे आत्मविश्वास, नेतृत्व गुणवत्ता वाढवते आणि जेव्हा एखादी व्यक्ती सांघिक कार्याचे ध्येय साध्य करण्यासाठी आपले ज्ञान आणि कल्पना सामायिक करते तेव्हा ती व्यक्ती एकत्रितपणे शिकते. सांघिक शिक्षणाचा सर्वोत्तम भाग म्हणजे व्यक्तींमधील मजबूत समन्वय आणि परस्परसंबंध. हे सांघिक शिक्षण करताना व्यक्तीची लपलेली गुणवत्ता दर्शवते.

● **सहयोगी शिक्षण** — सहकार्याने, विद्यार्थी मोठ्या गटात किंवा समवयस्क गटात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. नियोजित क्रियाकलापांनुसार जे अनेक संधी प्रदान करतात आणि समूह सहयोगाद्वारे शिकण्याची आणि वाढण्याची समस्या सोडवण्याची क्षमता, ते व्यक्तीची संज्ञानात्मक आणि भावनिक डोमेन क्षमता वाढवते. सहयोगी शिक्षणामुळे, विद्यार्थी त्यांच्या शिकण्याच्या कौशल्याचा उच्च स्तर विकसित करतात आणि आत्मसन्मान वाढवतात.

● **चौकशी आधारित शिक्षण** — ही एक शिकण्याची प्रक्रिया आहे जिथे विद्यार्थी कल्पना, विचार आणि चौकशीचे स्मार्ट स्तर शोधण्यात गुंतलेले असतात जे थेट वास्तविक जगाशी जोडतात. या प्रक्रियेतील शिकणे विद्यार्थ्यांना प्रश्न उपस्थित करण्यास आणि अनुभवात्मक शिक्षणात सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करू शकते. यामुळे कोणत्याही विषयावरील समस्या सोडवण्याच्या प्रक्रियेबद्दल विद्यार्थ्यांची उत्सुकता वाढते आणि चौकशी—आधारित शिक्षणात गुंतून त्यांची आवड वाढते.

● **ट्रान्सफॉर्मेशनल ओरिएंटेशन** — हे शैक्षणिक मूल्यांचे परिणाम आणि परिणाम वाढविण्याचे तसेच शिक्षणविषयक शिक्षण साहित्य तयार करण्याचे साधन आहे. शिकण्याच्या संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये सुधारण्यासाठी.

निष्कर्ष :

मुलांना शिक्षणातून काय हवे आहे, केवळ शैक्षणिक विकासाचे नव्हे तर अभ्यासक्रमाबाहेरील क्रियाकलाप जसे की अभ्यासक्रमाबाहेरील विकास देखील आपण समजून घेतला पाहिजे. प्रत्येक पालकाचा

उद्देश आपल्या मुलांना काही गोष्टी शिकण्यासाठी आणि त्यांचे भविष्य सुधारण्यासाठी तसेच सर्वांगीण विकासासाठी (सामाजिक, बौद्धिक, शारीरिक, भावनिक आणि मानसिक) तयार करण्यासाठी शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये पाठवणे आहे. सर्वांगीण विकास म्हणजे सर्वांगीण विकास आणि शिक्षण म्हणजे शिक्षण होय. केवळ शिक्षण पद्धतीचा अंतर्गत भागच वर्तन बदलू शकतो आणि विद्यार्थ्यांना त्यांचे मानसिक दबाव समजून घेण्यास मदत करू शकतो आणि सकारात्मक आणि नकारात्मक वातावरणातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी अध्यापन—अध्यापन प्रक्रिया निरोगी बनवू शकतो आणि हा एकमेव मार्ग आहे एक शक्तिशाली वातावरण तयार करा. तसेच शिक्षणामध्ये स्वावलंबन आणि सांघिक भावना आणि खरा संवाद निर्माण करणे, शिक्षणतज्ञ, धोरणकर्ते आणि भागधारकांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की अभ्यासक्रम केवळ सिद्धांतावर आधारित नाही तर मोठ्या संख्येसह एकत्रित देखील आहे.

संदर्भ :

- अबोसलेम, वाय. (२०१६). मूल्यांकन तंत्र आणि विद्यार्थ्यांची उच्च—क्रम विचार कौशल्ये. आंतरराष्ट्रीय जर्नल ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन, 4(1), 1-11. <https://doi.org/10.11648/j.ijsedu.20160401.11> ऑल, ए.
- कॅस्टेलर, ई. एन. पी., आणि लूय, जे. व्हॅन. (ह्युव्ह्यु). डिजिटल गेम—आधारित शिक्षण परिणामकारकता मूल्यांकन: प्रतिबिंब पुत्र अभ्यास डिझाइन. संगणक आणि शिक्षण, 167. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104160>.
- अलरेवास, एन., विल्स, जी., आणि वाल्ड, एम. (२०१८). ई—असेसमेंट वापरण्याचे फायदे आणि आव्हाने. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इन्फॉर्मेशन अँड एज्युकेशन टेक्नॉलॉजी, 8(1), 34-37. <https://doi.org/10.18178/ijiet.2018.8.1.1008>
- मॅकमिलन. (२०२०, ऑक्टोबर १९). NEP २०२० मध्ये होलिस्टिक एज्युकेशनवर लक्ष केंद्रित करा. येथून पुनर्प्राप्त <http://macmillaneducation.in/blog/focus-on-holistic-education-in-nep-2020>
- Mcilroy, T. (2022). सशक्त पालक. सुरुवातीच्या काळात सर्वांगीण विकास का महत्त्वाचा आहे? १० कारणे. <https://empoweredparents.co/why-is-holistic-development-important/> PBNS वरून पुनर्प्राप्त. (२०२२, ११ जुलै).
- NEP २०२०, शिक्षणासाठी अधिक समग्र दृष्टीकोन. न्यूजॉन आकाशवाणी. <http://newsonair.com/2022/07/11/nep-2020-a-more-holistic-approach-to-education/> सरकार, डी. (२०२२) वरून पुनर्प्राप्त. सोसायटी रीबूट करण्यासाठी NEP २०२० समग्र शिक्षण. २४८१७१५. <http://scholar-base.com/homeschooling-educational-trend/> html#:~:text=increasingly%20complex%20world..
- न्यू इंडियन एक्सप्रेस <http://www.newindianexpress.com/opinions/2022/jul/28/nep-2020-holistic-education-to-reboot-society> वरून प्राप्त
- स्कॉलरबेस. (२०१४, मार्च ५). शिकण्याचा अभ्यासपूर्ण दृष्टीकोन. सर्वांगीण शिक्षण महत्त्वाचे का आहे. <http://scholar-base.com/homeschooling-educational-trend/> वरून पुनर्प्राप्त